

محمد حسن رضوان،

احیای سنت کتیبه‌نگاری در کتیبه‌های قرآنی حرم امام رضا(ع)

مهدی صحراگرد*

چکیده

محمدحسن بیوکی معروف به رضوان کتیبه‌نگار، طراح نقوش سنتی و کاشی‌کار آستان‌قدس رضوی بر طبق گفته‌ها از سال ۱۳۱۲ش. فعالیتش را در حرم امام رضا(ع) آغاز کرد و تا سال‌های اولیه پس از انقلاب یکی از فعال‌ترین هنرمندان در آستان‌قدس بود. از او آثار بسیاری در رواق‌ها و صحن‌های حرم به‌جا مانده است که بخش اعظم آثارش کتیبه‌های قرآنی اوست. در این مقاله پس از بررسی مختصر زندگی‌نامه و فعالیت هنری او، برخی از مهم‌ترین آثارش معرفی و از نظر کتیبه‌نگاری تحلیل شده است. از این بررسی درمی‌یابیم که او در استفاده از آیات قرآن بیش از همه به رابطه متن با محل نصب کتیبه بسیار توجه کرده است و نیز در کتابت کتیبه‌های گردآگرد و پیشانی ایوان‌ها علاوه بر استفاده نیکو از شیوه کتیبه‌نگاران عصر تیموری، صفوی و قاجار، از شیوه ترکیب‌بندی کتیبه‌نگاران عثمانی (شیوه قصار نویسی) نیز بهره برده و گاه با ترکیب شیوه‌های سنتی ایرانی و شیوه قصارنویسی نوآوری‌هایی ویژه به خرج داده است.

کلیدواژه: محمدحسن رضوان، کتیبه‌نگاری، قلم ثلث، حرم امام رضا(ع).

مقدمه:

محمدحسن بیوکی (۱۲۸۸-۱۳۶۳ش.)، مشهور به رضوان، یکی از پرکارترین هنرمندان معاصر آستان‌قدس رضوی است که در زمینه خوشنویسی، طراحی نقوش سنتی، تذهیب، نقاشی و معرق‌کاری فعالیت می‌کرد. از او آثار رقم‌دار و بی‌رقم بسیاری در حرم امام رضا(ع) به‌جا مانده است. بخش اعظم آثار شناخته شده او کتیبه‌هایی است که به قلم ثلث، کوفی و گاه نستعلیق به فنون مختلف به دست خود او یا دیگر هنرمندان، با کاشی، سنگ یا رنگ بر در و دیوار حرم مطهر امام رضا(ع) نصب شده است. اکثر کتیبه‌های او آیات و سوره‌هایی از قرآن کریم است که اغلب به قلم ثلث به شیوه‌های مختلف کتابت شده است. این آثار از نظر کیفیت خط از آثار ارزنده معاصر است، از این رو مطالعه کیفیت و شیوه به‌کار رفته در کتابت آنها برای درک تحولات خطاطی و کتیبه‌نگاری در عصر معاصر کارآمد است. درباره محمدحسن رضوان پیش از این تحقیقاتی انجام شده است؛ از جمله جواد رحیمی در *دایره‌المعارف آستان‌قدس*، زندگی‌نامه او را بر مبنای تحقیقی میدانی ثبت کرده است. در این مدخل چند مورد از آثار او فقط نام برده شده و دوره فعالیت و نکاتی درباره فعالیت‌های جانبی زندگی‌اش بیان شده است. همچنین در *کتیبه‌های صحن عتیق* نگارنده به معرفی یکی از آثار او و نقد و توصیف ویژگی‌های خطش اشاره شده است (صحراگرد، ۱۳۹۴: ۱۸۹). در این نوشتار ضمن معرفی برخی از مهم‌ترین کتیبه‌های قرآنی این هنرمند در حرم امام رضا(ع) این آثار از نظر شیوه کتیبه‌نگاری مطالعه و نکات برجسته و قابل تأملش بیان می‌شود.

الف. زندگی‌نامه:

محمدحسن رضوان در هفت سالگی پدرش را از دست داد و برادر بزرگترش، احمد که معمار آستان‌قدس بود، کفالت او را بر عهده گرفت. نام اصلی او محمدحسن بیوکی است و «رضوان» لقب و تخلصش بود. او پیش از ورود به آستان‌قدس با دو هنرمند دیگر، نگارستانی دایر کرده بود و پس از مدتی که به استخدام آستان‌قدس در آمد در کنار برادرش بسیاری از فنون هنری را به صورت عملی آموخت. او حدود چهل و هفت سال در آستان‌قدس فعالیت کرد (رحیمی، ۱۳۹۳: ۵۰۱)

رضوان علاوه بر فعالیت‌های هنری، شاعر و حافظ و قاری قرآن نیز بود. گویا فن تجوید را نزد سید محمدعرب زعفرانی آموخته بود. او که در اشعارش

«رضوان» تخلص می‌کرد، اصول تجوید را در دویت بیت در کتابی به نام *لولوءالرضوان فی قرائه القرآن* به نظم کشید. این کتاب در سال ۱۳۴۸ق. به شیوه چاپ سنگی منتشر شد (اوکتایی، ۱۳۴۴: ۱۹۵). او اشعاری دیگر نیز دارد که هنوز منتشر نشده و نزد خانواده‌اش محفوظ است (رحیمی، ۱۳۹۳: ۵۰۲)

رضوان مقالاتی نیز درباره معماری حرم امام رضا(ع) نوشت که در *مجله نامه آستان‌قدس* منتشر شد. از آنجا که او در تعمیر و تزئین حرم در سال‌های پیش از انقلاب نقش مؤثری داشت، نوشته‌هایش در این مقالات بر پایه دیده‌های عینی اوست و کاملاً مستند و موثق است؛ مثلاً در مقاله «نقاره‌خانه جدید» (۱۳۴۲، ش ۱۵)، شرح مختصری از بازسازی ایوان شرقی صحن عتیق و چگونگی ساخت و مشخصات نقاره‌خانه‌ای جدید بر فراز این ایوان بر اساس آنچه به چشم دیده سخن گفته است. این اطلاعات برای مورخان معماری و مرمتگران آثار تاریخی بسیار ارزنده است.

رضوان به سبب قابلیت و مهارتی که در طراحی و اجرای هنرهای سنتی در آستان‌قدس از خود نشان داد مصدر بسیاری از اقدامات مهم عمرانی و مرمتی بود. از جمله به موجب سندی در مرکز اسناد آستان‌قدس رضوی تمام کارهای معرق کاری، خطاطی، طراحی و مقرنس کاری آستان‌قدس در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۴ش. به او واگذار شد. علاوه بر این او در بازنویسی کتیبه‌ها و طراحی کاشی های سقف گنبد الله‌وردی‌خان، سردر غربی ساختمان کتابخانه قدیم، صحن موزه، محراب مسجد بالاسر و نمای بیرونی ایوان‌های شمالی و شرقی صحن جدید نقشی اساسی ایفا کرد. (عطاردی، ۱۳۷۱؛ مؤمن، ۱۳۴۸).

عاقبت محمدحسن رضوان پس از بیش از چهل سال فعالیت در حرم امام رضا(ع) و به جا نهادن آثاری متنوع و چشمگیر در این مجموعه در سال ۱۳۶۳ش. در ۷۵ سالگی بر اثر عارضه دیابت در مشهد درگذشت و در یکی از غرفه‌های صحن جدید (آزادی) به خاک سپرده شد (رحیمی، ۱۳۹۳: ۵۰۲).

ب. کتیبه‌های محمدحسن رضوان در حرم امام

رضا(ع):

گروه وسیعی از آثار محمدحسن رضوان کتیبه‌های اوست که اغلب به قلم ثلث و به‌ندرت کوفی کتابت شده است. البته دو کتیبه نستعلیق کوچک نیز بر سردر غرفه‌های صحن جدید از او به‌جا مانده که

* گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

md.sahragard@gmail.com

مهارتش را در کتابت این قلم نشان می‌دهد. کتیبه‌های ثلث محمدحسن رضوان متنوع است و اغلب در موقعیت‌هایی مهم از بنا نصب شده است. این آثار متنوع و پُرشمارند و می‌توان آنها را از نظر محتوا و صورت طبقه‌بندی کرد.

به‌طور کلی کتیبه‌های بناهای اسلامی از نظر محتوا به پنج گروه اصلی کتیبه‌های مذهبی^۱، احداثیه^۲، مذهبی- احداثیه^۳، تذکری^۴ و اشعار^۵ طبقه‌بندی می‌شود. کتیبه‌های قرآنی در زمره کتیبه‌های مذهبی است که متناسب با مکان نصب معمولاً متنی مخصوص دارد. کتیبه‌های مذهبی محمدحسن رضوان در حرم امام رضا(ع) بسیار زیاد است زیرا اکثر کتیبه‌های بازسازی و همچنین نوسازی بناهای جدید در مجموعه حرم امام رضا(ع) به خط اوست.

قدیمی‌ترین کتیبه رضوان در حرم امام رضا(ع)، کتیبه‌ای بر ورودی دومین حجره^۶ سمت چپ ایوان جنوبی صحن جدید به قلم ثلث و نستعلیق به تاریخ ۱۳۶۵ق. / ۱۳۲۴ش. است. در قاب نخست این کتیبه (سمت راست ورودی حجره) سوره کوثر و در قاب آخر (سمت چپ حجره) سوره توحید و در آخر: «سنه ۱۳۶۵ قمری / کتبه العبد محمدحسن الرضوان» نوشته‌اند. همچنین بر دو قاب کوچک دو طرف در، به نستعلیق دو بیت از حافظ بدین مضمون نوشته شده است:

«ما در این در نه پی حشمت و جاه آمده‌ایم

از بد حادثه اینجا به پناه آمده‌ایم

آبرو می‌رود ای ابر خط‌پوش ببار

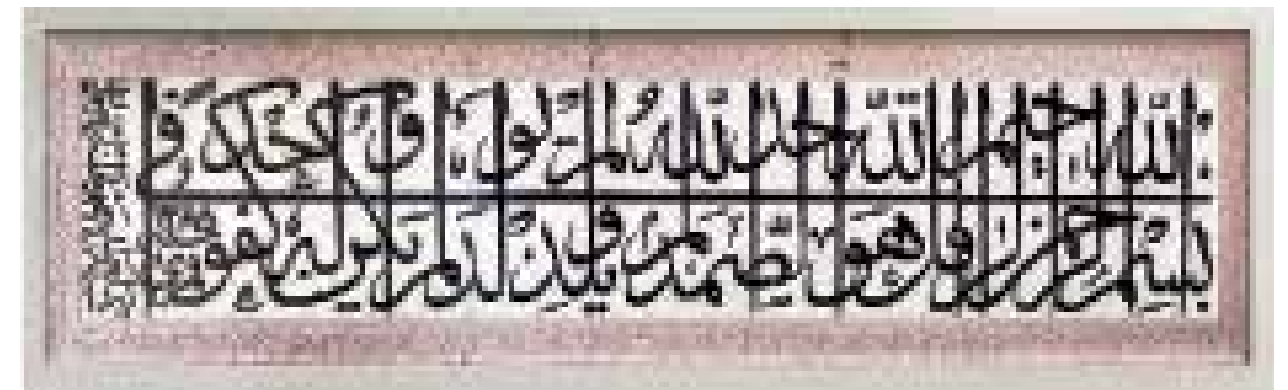
که بدیوان عمل نامه سیاه آمده‌ایم».

متن قرآنی این کتیبه به قلم ثلث با ترکیب دو طبقه کمربندی به شیوه کتیبه‌های ثلث دوره قاجار کتابت شده است که نشان می‌دهد رضوان در آغاز دوره فعالیتش در کتیبه‌نگاری پیرو شیوه خطاطان عصر قاجار است.

بیشترین کتیبه‌های رضوان در حرم امام رضا(ع) مربوط به دهه چهل و پنجاه شمسی است. گویا در این سال‌ها تعمیراتی اساسی در حرم انجام شد که نیاز به بازنویسی کتیبه‌های پیشین و نیز کتابت کتیبه‌های جدید ضروری بود. از جمله مهم‌ترین اقدامات در این سال‌ها بازسازی و نوسازی تزیینات نمای بیرون ایوان‌های صحن جدید است (نک: مؤمن، ۱۳۴۸: ۱۹۷-۸؛ عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۴۴-۶) همچنین کتیبه‌های او در سقف گنبد الله‌وردی خان، سردر غربی ساختمان کتابخانه قدیم و صحن موزه (رواق فعلی امام خمینی) و محراب مسجد بالاسر شایان ذکر است.

به‌طورکلی ویژگی اصلی کتیبه‌های قرآنی رضوان از نظر محتوا ارتباط متن کتیبه با محل نصب آن است. مثلاً کتیبه منسوب به او بر سردر نمای بیرونی ایوان شرقی صحن جدید آیات ۳۶ تا ۳۸ سوره نور را دربرمی‌گیرد. آیه ۳۶ درباره تجلی نور هدایت در خانه‌هایی است که خدا اذن رفعتشان را داده و آیات ۳۷ و ۳۸ بشارت به کسانی است که کسب مال و تجارت آنان را از یاد خدا غافل نمی‌کند. این متن بر سردر ایوانی قرار دارد که اولاً محل ورود زوار به حرم است و زائر درمی‌یابد در حال ورود به خانه‌ای است که خدا مقام آن را رفیع کرده است. همچنین متناسب با اینکه این ایوان پیش‌تر به بازار راه داشت آیات ۳۷ و ۳۸ بشارت به بازاریانی می‌دهد که در حین تجارت از یاد خدا نیز غافل نیستند.

همچنین در دو ترنج بر لچکی نمای بیرونی ایوان شمالی صحن جدید کتیبه‌ای با این مضمون کتابت کرده است: «وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا». این متن جمله‌ای از آیه ۹۷ سوره آل‌عمران است که به امنیت خانه خدا برای کسانی که بدان درآیند بشارت می‌دهد. این جمله با موقعیت نصبش، مدخل ورودی صحن، معنایی متناسب دارد و به زائر بشارت می‌دهد در صورت ورود به این مکان مقدس در امان خداست. همچنین یادآور

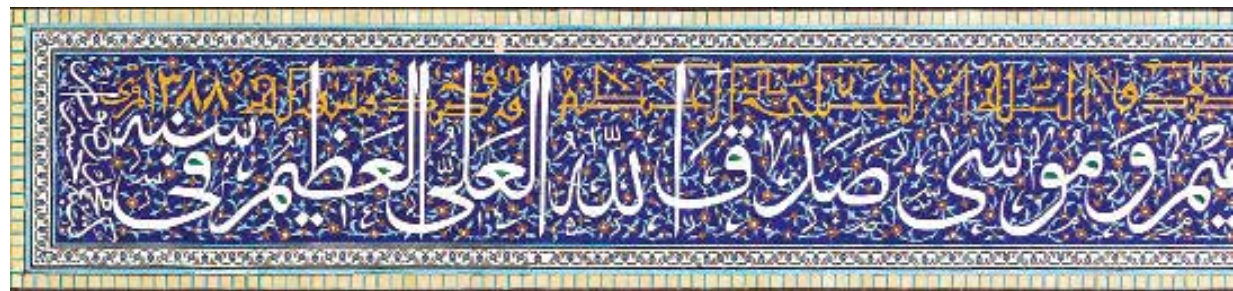
محدوده بست در حرم امام رضا(ع) است، محدوده‌ای که هر کس بدان وارد می‌شد نباید مورد تعرض قرار می‌گرفت.^۷ از نظر هنری شیو کتابت کتیبه‌های رضوان متفاوت است. شمار زیادی از کتیبه‌های او مانند کتیبه زیر گنبد الله‌وردی‌خان و کتیبه‌های پیشانی گرداگرد نمای بیرونی ایوان‌های صحن جدید از نوع طوماری است.^۸ ترکیب این کتیبه‌ها به شیوه‌های مختلف است. کتیبه پیشانی ایوان‌ها اغلب ترکیبی مقتدرن یا دوطبقه کمربندی دارد و کتیبه‌های گرداگرد ایوان‌ها از نوع مادر و بچه^۹ (ثلث و کوفی) است. ترکیب دوطبقه کمربندی ترکیبی است مخصوص کتیبه‌های ثلث که از دوره صفوی در ایران پدید آمد و در دوره قاجار مهم‌ترین شیوه ترکیب‌بندی بود. (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۹-۵۰) کتیبه پیشانی نمای بیرونی ایوان شرقی صحن عتیق (ایوان نقاره‌خانه) یکی از این آثار است که بازنویسی کتیبه ثلث محمدحسین شهید

مشهدی، کتیبه نگار مشهور عصر قاجاریان، است. این اثر در دو طبقه به شیوه آثار عصر قاجار کتابت شده است. ترکیب مادر و بچه مخصوص کتیبه‌های طوماری ثلث دوره تیموریان است. یکی از بهترین آثار او با این ترکیب کتیبه گرداگرد نمای بیرونی ایوان جنوبی صحن جدید است. متن این کتیبه سوره اعلی است که در آخر نوشته‌اند: «صدق الله العلی العظیم فی سنه ۱۳۸۸ قمری کتبه محمدحسن رضوان». نوشته کوفی نیز تکرار متن ثلث است. به نظر می‌رسد محمدحسن رضوان در به‌کاربردن این ترکیب در کتیبه‌های خود تحت تأثیر کتیبه مادر و بچه ثلث و کوفی گرداگرد ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد به خط بایسنقرین‌شاهرخ بوده است. در واقع محمدحسن رضوان، هم بر شیوه ترکیب‌بندی دوره تیموری مسلط بود و هم بر شیوه رایج عصر خویش که استمرار شیوه عصر قاجاریان بود.

تصویر ۳. کتیبه‌های ترنجی لچکی نمای بیرونی ایوان شمالی صحن جدید، محمدحسن رضوان، تطابق محل نصب کتیبه و متن آن شایان توجه است. مأخذ تصویر: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان‌قدس رضوی.

تصویر ۴. بخشی از کتیبه گرداگرد نمای بیرونی ایوان جنوبی صحن جدید به شیوه مادر و بچه. در این اثر متن اصلی به خط ثلث سفید است و متن فرعی که تکرار متن اصلی است به خط کوفی قهوه‌ای اجرا شده است. این شیوه در عصر تیموریان رایج بود. عکس از مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان‌قدس رضوی.

تصویر ۲. کتیبه نمای بیرونی پیشانی ایوان شرقی صحن جدید، آیات ۳۶-۳۸ سوره نور، خط محمدحسن رضوان، ۱۳۹۲ق. / ۱۳۵۰-۱ش. تطابق متن کتیبه با محل نصب آن که ورودی صحن از طرف بازار قدیم است شایان توجه است.

او علاوه بر به‌کارگیری شیوه‌های رایج گذشته، در کتابت کتیبه‌های لوحی، شیوه‌های جدیدی را آموذ که پیش‌تر در کتیبه‌نگاری ایران چندان رایج نبود. استفاده از ترکیب قصارنویسی در کتیبه روشی بود که او به تقلید از ثلث‌نویسان برجسته عثمانی (در سده دوازدهم و سیزدهم) در کتیبه‌های حرم امام رضا(ع) رواج داد. این نوع کتیبه عبارت است از کتیبه‌ای که در آن متن در قالب اشکال هندسی به‌خصوص دایره به‌صورت مدور کتابت می‌شود و در آن تنظیم و جاگیری درست متن در فضای مشخص و محدود کتیبه، همچنین رعایت سواد و بیاض و خلوت و جلوت از شروط اصلی و نکات اساسی کتابت است. همچنین تنظیم کلمات بر کرسی مدور، خود نکته دیگری است که مهارتی ویژه می‌طلبد.

کتیبه‌های بغل‌کش نمای بیرونی ایوان شرقی صحن نو، نمونه‌ای از آثار اوست که در آن سوره «قدر» به صورت مدور با کاشی معرق اجرا شده است. او در وسط این دایره بسم‌الله را با خط ثلث و ترکیبی استوار کتابت کرده است. رضوان شیوه‌های قدیمی ایرانی را با ترکیب‌های قصار عثمانی نیز درآمیخت و شیوه‌ای نو درانداخت. از جمله در کتیبه‌های دو طرف در ورودی صحن جدید در ایوان جنوبی، علاوه بر استفاده از ترکیب قصار دایره‌ای، خط ثلث دور کتیبه را به صورت مادر و بچه با کوفی ترکیب کرده است. متن این دو کتیبه عبارت است از: آیات ۷۵ تا ۷۳ سوره زمر و در وسط آن عبارت «الله جلّ الجلاله» به قلم ثلث جلی و خفی. نوشته کوفی نیز در کتیبه سمت راست سوره اخلاص و کتیبه سمت چپ سوره کوثر است.

تصویر ۵. کاربرد شیوه قصارنویسی در کتیبه‌نگاری، نمای بیرونی ایوان شرقی صحن جدید، محمدحسن رضوان.

باری محمدحسن رضوان در یک نظام سنتی و با استفاده از مهارت و خلاقیت خویش شیوه‌های مختلف کتابت را با هم درآمیخت و شیوه‌ای نو درانداخت که بعداً دیگر کتیبه‌نگاران در حرم امام رضا(ع) کم و بیش از آن تقلید کردند اما مهارت‌های ویژه این هنرمند در شناخت شیوه‌های گذشته، ترکیب این شیوه‌ها و ابداعات شخصی همچنان منحصر به فرد ماند.

خاتمه:

محمدحسن بیوکی، معروف به رضوان، کتیبه‌نگار، شاعر، طراح نقوش سنتی، حافظ و قاری قرآن از هنرمندان برجسته معاصر بود که آثارش در حرم امام رضا(ع) از مهارت و ذوق هنری او حکایت می‌کند. این هنرمند در به‌کارگیری مفاهیم و مضامین قرآنی به برقراری رابطه متن و محل نصب کتیبه بسیار پای‌بند بود و استفاده بجا و نیکو از آیات قرآن در مواضع مختلف نصب کتیبه‌ها، از تسلط او بر مفاهیم و مضامین قرآن حکایت می‌کند. او در کتابت کتیبه‌های قرآنی نیز ضمن تسلط بر شیوه‌های رایج گذشته و احیای ترکیب مادر و بچه دوره تیموری از ترکیب‌بندی‌های خطاطان عثمانی نیز بهره می‌گرفت و حتی در مواردی آن ترکیب‌ها را با شیوه‌های سطر‌بندی و کرسی‌بندی کتیبه‌نگاری ایرانی درهم آمیخت و شیوه‌ای نو پدید آورد. اگرچه ویژگی‌های برجسته کار او به سبب اهمال محققان و نیز توجه بیش از حد به آثار ادوار گذشته مغفول مانده، از همین مختصر درمی‌یابیم استمرار سنت در هنرهای تجسمی ایرانی در کار هنرمندانی مثل رضوان به‌خوبی جریان دارد.

تصویر ۶. تلفیق شیوه قصارنویسی با ترکیب‌بندی دوره تیموری، محمدحسن رضوان، ۱۳۹۲ق/ ۱۳۵۰-۱ش. عکس از مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان‌قدس رضوی.

پانوشت:

۱. کتیبه‌های مذهبی کتیبه‌هایی هستند که متنشان متون نظم و نثر فارسی و عربی و ترکی است که در آنها ذکر از خداوند و پیامبر و ائمه شده یا آیات و سوره‌های قرآن و احادیث باشد.
۲. به کتیبه‌هایی گفته می‌شود که تماماً به ذکر تاریخ ساخت یا تعمیر بنا، نام معمار و کاشی‌کار و یا ذکر بانی، شرایط وقف و امور مربوط به بنا باشد.
۳. بخشی وسیع از کتیبه‌های بناهای اسلامی را این گروه تشکیل می‌دهد و عبارت است از کتیبه‌های مذهبی‌ای که در انتهایشان اطلاعاتی از ساخت یا تعمیر بنا دارد.
۴. متن این کتیبه‌ها به ذکر واقعه یا خبری بیرون از ساز و کار معماری و ساخت بنا اشاره دارد.
۵. متن این کتیبه‌ها اشعار عارفانه‌ای است که اغلب در آرامگاه بزرگان تصوف و عرفان نصب می‌شود. برای اطلاعات بیشتر نک: صحراگرد، ۱۳۹۴.
۶. حجره‌های صحن حجره‌هایی دوطبقه است که دورتادور صحن عتیق و صحن جدید قرار دارد و قبلاً محل اسکان زوار و طلاب علوم دینی بود و از سال ۱۳۲۹ق. به دستور طباطبایی نائینی، تولید وقت آستان‌قدس، جهت دفن اموات در اختیار سرشناسان و صاحب‌منصبان مشهد قرار گرفت. به همین مناسبت ورودی این حجره‌ها کتیبه‌های سنگی حاوی قصیده‌های فارسی دارد که در آن پس از مدح حضرت رضا(ع) نام متوفی و تاریخ فوت درج شده است. برای اطلاعات بیشتر نک: اخوان مهدوی، ۱۳۹۳: ۴۸۵ و ۴۸۶.
۷. برای اطلاعات بیشتر درباره بست و بست نشینی نک: حبیبی، ۱۳۹۳: ۲۰۴-۲۰۶.
۸. کتیبه‌های طوماری کتیبه‌هایی است که همچون نوار دورتادور ایوان‌ها، گنبد و محراب را دربرمی‌گیرد. این قالب کتیبه‌نگاری رایج‌ترین صورت آن در جهان اسلام است. برای اطلاعات بیشتر نک: صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۹.
۹. ترکیب مادر و بچه ترکیبی است که در آن یک خط درشت مانند ثلث با یک خط دیگر (مثل کوفی) به صورت خفی همراه می‌شود.

منابع:

۱. _____ (۱۳۹۴). شاهکارهای هنری در آستان‌قدس رضوی: کتیبه‌های صحن عتیق. مشهد. مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان‌قدس رضوی.
۲. اخوان مهدوی، علی (۱۳۹۳). «دفن در حرم»، دایره‌المعارف آستان‌قدس رضوی. مشهد. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان‌قدس رضوی.
۳. اوکتایی، عبدالعلی (۱۳۴۴). فهرست کتابخانه آستان‌قدس رضوی. مشهد. چاپخانه طوس.
۴. حبیبی، محمد (۱۳۹۳). «بست نشینی»، دایره‌المعارف آستان‌قدس رضوی. مشهد. بنیاد پژوهش‌های آستان‌قدس رضوی.
۵. رحیمی، جواد (۱۳۹۳). «رضوان/ بیوکی، محمدحسن». دایره‌المعارف آستان‌قدس رضوی. مشهد. بنیاد پژوهش‌های آستان‌قدس رضوی.
۶. رضوان، محمدحسن (۱۳۴۲). «نقاره خانه جدید». نامه آستان‌قدس. ش. ۱۵. (۱۳۴۲).
۷. صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان‌قدس رضوی: کتیبه‌های مسجد گوهرشاد. مشهد. مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان‌قدس رضوی و به نشر.
۸. عطاردی، عزیز الله (۱۳۷۱). تاریخ آستان‌قدس. مشهد. عطارد.
۹. مؤتمن، علی (۱۳۴۸). تاریخ آستان‌قدس. مشهد. آستان‌قدس رضوی.